

In de bijdrage 'De kogel door de kerk' laat De Klerk zien dat neergang van dorpen van alle tijden is, maar dat in Zeeland toch vooral de beginperiode van de Tachtigjarige Oorlog voor heel wat plaatsen het einde of toch minstens het begin daarvan betekende. Als de kerk na een negatieve investeringsbeslissing tot steengroeve werd en verdween, verdween er blijkbaar een erg belangrijk element uit de gemeenschap. De nederzetting bij de kerk verpieterde of verdween. Zeeland verloor niet alleen veel dorpen door overstroming, maar ook door deze 'droge' teloorgang.

De Klerk vraagt vooral in de artikelen over Walcheren steeds aandacht voor de problematiek van het binnenwater. Walcheren werd — zolang de dijken niet met bommen bestookt werden — eigenlijk opvallend weinig door de zee bedreigd. Niettemin stonden grote delen regelmatig onder water omdat het erg moeilijk was om het eiland goed te ontwateren. De bodem had er het karakter van een poffertjespan en in ieder kuiltje bleef water staan. Er is heel wat gegraven om dat water naar de uitwateringssluizen te krijgen, maar ook daar waren er problemen. Bovendien werden de kuilen almaar lager doordat men onder de klei turf bleef weghalen. Aan de hand van archiefgegevens kon De Klerk schatten dat, als het tempo van de jaren rond 1600 zou zijn volgehouden, Walcheren in de loop van acht eeuwen geheel van veen ontdaan zou zijn. Het is wel niet zover gekomen, maar het getal geeft wel aan dat dit gegraaf van groot belang was. Het ging bovendien niet alleen om turf, ook de bovenliggende klei werd gebruikt: men bakte er stenen van. Jammer genoeg vernemen we niet of de steenovens met turf uit de gegraven putten gestookt werden. Veel andere brandstof was er immers niet. Op de vraag of er in historische tijd binnendijs op Walcheren nog turf gewonnen werd om er zout uit te bereiden gaat De Klerk niet in.

In een kleine bijdrage wijst De Klerk op een symbooltje in de zestiende-eeuwse stedenkaarten van Van Deventer. Dat symbooltje, een slingerlijntje in het water, blijkt te wijzen op een uitwateringspunt. Op de Zeeuwse stedenkaarten vond hij er een heel stel terug, niet alleen in het buitenstedelijk polderland, maar ook binnen de steden. Uit een voetnoot blijkt dat het tekenje intussen ook op niet-Zeeuwse kaarten is aangetroffen.

In het slot van zijn Inleiding stelt De Klerk vast dat ondanks alles wat gepubliceerd is, we de landschappen en nederzettingen van Zeeland nog onvoldoende begrijpen. Dat begrip is zijns inziens nodig om deze internationaal hoog gewaardeerde landschappen te behouden. Hij roept daarom op tot nader zuiver wetenschappelijk onderzoek om verantwoord om te kunnen gaan met het Nederlandse cultuurlandschap.

De bundel bevat weinig nieuws, maar brengt wel een aantal verspreid gepubliceerde interessante bijdragen in één band samen. De meeste artikelen zijn vijftien tot twintig jaar oud en wie *Duizend jaar Walcheren* uit 1996 op de plank heeft staan, zal zes van de zestien artikelen al gelezen kunnen hebben.

K. A. H. W. Leenders

B. Altena, D. van Lente, *Vrijheid en rede. Geschiedenis van Westerse samenlevingen 1750-1989* (Hilversum: Verloren, 2003, 400 blz., €35,-, ISBN 90 6550 743 4).

Dit is een buitengewoon interessant boek. Het is ontsprongen aan de Rotterdamse opleiding maatschappijgeschiedenis en verschijnt zo'n tien jaar na een eerder Rotterdams handboek van Henk van Dijk dat globaal dezelfde periode en thematiek bestrijkt, maar daar bijzonder sterk van verschilt.

Altena en Van Lente geven in een woord vooraf en het eerste hoofdstuk rekenschap van de wijze waarop het boek is opgezet. De maatschappijgeschiedenis benadert het verleden vanuit de sociale wetenschappen en in dit boek is de centrale vraag hoe het type van de westerse samenleving is ontstaan. Daarvoor gaan zij op zoek naar fundamentele veranderingen in de structuur van de maatschappij en zoeken die in de periode na 1750 in de industrialisatie, de Verlichting, de Romantiek en de grote politieke revoluties. Om tot beschrijving en verklaring te komen worden drie aspecten behandeld: het economische, het culturele en het politieke. Dat er expliciet niet een apart sociaal-historisch perspectief wordt gehanteerd, verklaren de auteurs met de opmerking dat alle menselijke activiteit een sociaal karakter draagt: 'het is onmogelijk, 'het sociale' als een apart aspect te onderzoeken: dit hele boek is sociale of maatschappijgeschiedenis.' (17) De vraag rijst of door deze benadering inderdaad alle relevante aspecten van de periode na 1750 aan bod kunnen komen en de auteurs in hun opzet slagen.

Er komt in het boek heel veel aan de orde. Het is ingedeeld in drie tijdvakken met 1850 en 1918 als scheidslijnen en binnen elk tijdvak een hoofdstuk over economie, cultuur en politiek, telkens voorafgegaan door een soort typering van de periode. In de hoofdstukken keren telkens een aantal thema's weer: economische ordening en de ontwikkeling van het kapitalisme; de culturele repertoires en de organisatie van cultuuroverdracht; de instellingen van de staat, macht en legitimering daarvan. Deze thema's geven de grote dynamiek van de laatste 250 jaar, zoals de schrijvers ons die ontvouwen. Als lezer of gebruiker van het boek is er naast de hoofdstuk-indeling, ook de index die toegang tot de onderwerpen in het boek verschaft, het achterdeurtje van het boek. In het uitgebreide, tien pagina's — drie kolommen — dikke, register staan de begrippen opgesomd van aardolie en absolutisme tot Zweig, Stefan en Zwitserland, inclusief celluloid, toerisme en vrouwen. De afwezigheid van enkele begrippen valt ook op: gender, sociale mobiliteit, stakingen, verzorgingsstaat of welvaartsstaat, ze ontbreken in het register en worden niet expliciet behandeld.

Daarmee raken we een fundament van het boek. Wat beschouwen de auteurs als het westers maatschappijtype en wat zijn daarvan onderscheidende kenmerken? Heel systematisch komt die vraag niet in het boek aan de orde. Maar in het nawoord volgt een soort antwoord, waar opgemerkt wordt dat deze samenlevingen zich vormden 'naar het model dat de Engelsen de civil society noemen: een maatschappij waarin open debat en initiatieven van burgers, voor zover ze 'redelijk' zijn worden gestimuleerd.' (382) Elders staan soortgelijke opmerkingen. Duidelijk is *Vrijheid en rede* niet 'zo maar' de titel van het boek, het vormt het embleem van het hier beschreven maatschappijtype. Het kenmerkende schuilt volgens Altena en Van Lente in het rationele debat en de vrije relaties tussen burgers.

De auteurs zetten het westers maatschappijtype vooral neer als een soort mentale constructie en minder als sociale entiteit. Het zijn niet de economische instituties, de sociale conventies en sociale verhoudingen, maar de culturele praktijken en politieke verhoudingen die dit type in westelijk Europa deed ontstaan. De drijvende kracht was 'verdere vernieuwing, zowel politiek-juridisch als organisatorisch als technisch. Wetenschap, rationaliteit ten top, speelde daarbij een zeer belangrijke rol' zo staat het er stilistisch wat vreemd. (382) De lezer hoeft hier natuurlijk niet mee in te stemmen.

Eén van de aantrekkelijke kanten van het boek is de combinatie van economisch-technische ontwikkelingen met wetenschappelijke en culturele zaken. Het verhaal van de mechanisering in de Engelse nijverheid wordt bijvoorbeeld gevolgd door een uitgebreide bespreking van de verstoring in de *moral economy* en het antwoord daarop van de Luddites, in zijn varianten. Vergelijkbaar interessant zijn de passages over het Interbellum waar het ontstaan van het 'modernisme' en de 'cultuurindustrie' worden besproken. Deze worden enerzijds verbonden

met bredere economische en technische ontwikkelingen zoals het 'Fordisme' en anderzijds met de ontwikkeling van psychoanalyse en sociale wetenschap en het werk van Freud en Weber. Het zal weinig lezers van dit tijdschrift verbazen dat Max Weber als inspirator van verschillende redeneringen — impliciet en expliciet — overal in het boek opduikt. De betere eerste of tweedejaars studenten — gebruikers van dit boek — kan het belang van Weber voor de maatschappijgeschiedenis haast niet ontgaan, maar de relatie wordt in het boek niet neergeschreven.

Eén van de manco's in de ogen van de recensent is de wijze waarop de ontwikkeling van sociale relaties en verhoudingen in het boek wordt besproken, of liever aan wordt voorbijgegaan. Daarvan zijn verschillende verrassende voorbeelden te noemen, hier moet een enkel voorbeeld volstaan. De bespreking van de groeiende arbeidersbewegingen rond de wisseling van de negentiende en twintigste eeuw (236-238) wordt niet verbonden met de behandeling van de toenmalige 'sociale politiek' (243-245) en politieke partijen. (250-252) De enige relatie die er wordt gelegd is die van Bismarcks antisocialisten-strategie, maar géén informatie over de onderlinge verzekeringen, of over reformisten en radicalen en hun discussies. Stakingen spelen in het boek vooral in Italië rond 1918 een rol, met een enkele verwijzing naar drie andere landen (259) en keren met een grafiek terug na de Tweede Wereldoorlog in een betoog over de geringe stakingsactiviteit in Nederland. (296) Stakingen worden niet als een vorm van arbeidsconflict besproken en niet in verband gebracht met de economische conjunctuur of sociale politiek, of, eventueel in vergelijking met het Luddisme, met transitie in de economische structuur.

Een ander manco is de wijze waarop in het boek met informatie en referenties wordt omgesprongen. Het boek bevat een literatuurlijst die bedoeld is voor verdere studie, niet als verantwoording naar collega's zo wordt gesteld. (7) Maar in de loop van het betoog wordt regelmatig verwezen naar opvattingen en argumentaties van andere auteurs die niet in de literatuurlijst voorkomen. En in de lijst ontbreekt het één en ander dat er wel in had mogen staan voor de ijverige student. Er zijn bijvoorbeeld geen verwijzingen naar het werk van R. Cameron, H. Kaelble, M. Daunton of J. L. van Zanden.

In het nieuwe maatschappijhistorische handboek zijn duidelijk andere keuzes gemaakt dan in het oudere boek van Van Dijk dat expliciet juist een sociale focus kende. De keuze van Altena en Van Lente voor een benadering vanuit de aspecten economie, cultuur en politiek leidt soms tot spannende besprekingen, maar ook tot duidelijke beperkingen. In de ogen van de recensent zijn de auteurs dan ook niet volledig in hun opzet geslaagd.

Maarten Duijvendak

#### MIDDELEEUWEN

B. Koene, J. Morren, F. Schweitzer, *Midden-Kennemerland in de vroege en hoge Middeleeuwen. Het land, de bewoners en hun heren tussen 700-1300* (Hilversum: Verloren, 2003, 192 blz., ISBN 906550 774 4).

Midden-Kennemerland, het gebied met de huidige gemeenten Velsen, Beverwijk en Heemskerk, speelde volgens de auteurs een cruciale rol in de geschiedenis van het vroege Holland. De strook tussen de zee en het IJ ('Holland op zijn smalst'(5)) was een strategische locatie. De meest noordelijk gelegen Romeinse forten waren er gelegen en eeuwen later vestigde Bonifatius zijn missiepost in Velsen. In de dertiende eeuw verrees in hetzelfde gebied een groot aantal burchten om invallen tegen te gaan.